

Сакара Наталія Юрїївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: Sakaranatasha@gmail.com
ORCID 0000-0001-8501-3756

doi: 10.21564/2414–990x.143.147705

УДК 347.93

ФЕНОМЕН ФОРМАЛІЗМУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Аналізуються існуючі в науковій літературі точки зору щодо сутності процесуального формалізму та обґрунтовується, що останній не має ототожнюватися з цивільною процесуальною формою. Він виступає наслідком її існування й проявляється в діяльності щодо втілення встановлених правил поведінки у життя. На відміну від цивільної процесуальної форми, яка за своєю природою є статичним явищем, процесуальний формалізм характеризується динамічністю і виступає кваліфікуючою ознакою поведінки певного суб'єкта. При цьому сам факт обов'язковості дотримання цивільної процесуальної форми не перетворює його в самостійний принцип цивільного судочинства, оскільки дана вимога є необхідною умовою забезпечення права на справедливий судовий розгляд й, відповідно, включається до змісту принципу верховенства права.

Автор з врахуванням позиції ЄСПЛ робить висновок, що під процесуальним формалізмом слід розуміти вимогу неухильного виконання норм цивільного процесуального права під час розгляду та вирішення справи, яка поширюється не лише на суд, але й на всіх інших учасників судового процесу. Він є необхідною умовою належного відправлення правосуддя, оскільки завдяки йому використання судами дискреційних повноважень чітко обумовлено вказівкою випадків та відповідного обсягу, чим запобігаються випадки свавілля, забезпечується передбачуваність застосування закону й, відповідно, дотримуються гарантії права на справедливий судовий розгляд. Разом з тим його не слід плутати з надмірним формалізмом й правовим туризмом, які за своєю сутністю є негативними явищами та спричиняють порушення права на справедливий судовий розгляд. Надмірний формалізм на відміну від процесуального формалізму передбачає механічне дотримання норм процесуального права безвідносно врахування доцільності цього. У свою чергу правовий туризм є крайнім проявом надмірного формалізму й завжди призводить до порушення принципу правової визначеності, оскільки пов'язаний або зі скасуванням правильного по суті й такого, що набрало законної сили, судового рішення, без наявної соціальної потреби в цьому чи потреби в усуненні фундаментальних помилок правозастосування, або ставить під сумнів обставини, встановлені остаточним судовим рішенням, що може бути прирівняне до його скасування.

Ключові слова: процесуальний формалізм; цивільна процесуальна форма; право на справедливий судовий розгляд; надмірний формалізм; правовий туризм.

Сакара Н. Ю., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедри громадянського процесу, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.
e-mail : Sakaranatasha@gmail.com ; ORCID 0000-0001-8501-3756

Феномен формалізму в громадянському судопроизводстві

Аналізуються існуючі в науковій літературі точки зору стосовно сутності процесуального формалізму і обґрунтовується, що його не слід отождествляти з громадянською процесуальною формою. Він виступає наслідком її існування і завжди проявляється в діяльності по втіленню установлених правил поведінки в життя. В відміння від громадянської процесуальної форми, котра по своїй природі є статичним явищем, процесуальний формалізм характеризується динамічністю і виступає кваліфікуючим признаком поведінки визначеного суб'єкта. При цьому сам факт обов'язковості дотримання громадянської процесуальної форми не перетворює його в самостійний принцип громадянського судопроизводства, оскільки дане вимога є необхідним умовом забезпечення права на справедливе судові розглядання і, відповідно, включається в зміст принципу верховенства права.

Автор з урахуванням позиції ЄСПЧ робить висновок, що під процесуальним формалізмом слід розуміти вимогу неукоснителного дотримання норм громадянського процесуального права в час розглядання і вирішення справ, котра поширюється не тільки на суд, а й на всіх інших учасників судового процесу. Він є необхідним умовом належного виконання правосуддя, оскільки завдяки йому використання судами дискреційних повноважень чітко обумовлено вказанням випадків і відповідного обсягу, чим запобігаються випадки произвола, забезпечується передбачуваність застосування закону і, відповідно, дотримуються гарантії права на справедливе судові розглядання. Разом з тим його не слід змішувати з надмірним формалізмом і правовим пурризмом, котрі по своїй сутності є негативними явищами і призводять до порушення права на справедливе судові розглядання. Надмірний формалізм в відміння від процесуального формалізму передбачує механічне дотримання норм процесуального права безвідносно доцільності цього. В той же час правовий пурризм є крайнім проявом надмірного формалізму і завжди призводять до порушення принципу правової визначеності, оскільки пов'язані з відмовою від правильного по суті і вступившого в законну силу судового рішення, без наявності соціальної потреби в цьому або потреби в усуненні фундаментальних помилок застосування, або ставит під сумнів обставини, установлені остаточним судовим рішенням, що може бути порівняно з його відмовою.

Ключові слова: процесуальний формалізм; громадянська процесуальна форма; право на справедливе судові розглядання; надмірний формалізм; правовий пурризм.

Вступ. Останнім часом достатньо актуальною темою, яка обговорюється науковцями та іншими представниками юридичної професії, є тема процесуального формалізму. Наведене обумовлено в першу чергу тим, що Європейським судом з прав людини (надалі – ЄСПЛ) неодноразово ухвалювалися рішення, в яких порушення права, закріпленого в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі – ЄКПЛ), було констатовано у зв'язку з «правомірною» діяльністю суду, тобто діяльністю, яка повністю відповідала вимогам національного процесуального законодавства, однак призводила або взагалі до неможливості реалізації особою права на доступ до суду, або мала наслідком порушення принципу правової визначеності. При цьому, Верховний Суд, продовжуючи започатковану ЄСПЛ традицію, також у кількох своїх постановках наголошував, що не може бути скасовано правильне по суті

судове рішення й допущено відступ від принципу правової визначеності тільки заради правового пуризму [1–3]. Разом з тим, незважаючи на те, що потреба у дотриманні певних правил при розгляді справи в суді існувала ще з часів римського легісакційного процесу, на даний час не існує усталеної позиції щодо сутності процесуального формалізму як правового явища, його співвідношення з цивільною процесуальною формою, а також схожими за змістом явищами «надмірного формалізму» та «правового пуризму», а також «позитивного» чи «негативного» забарвлення його проявів.

Аналіз літературних даних. Проблема процесуального формалізму тою чи іншою мірою порушувалася у працях науковців, які займалися проблемами цивільного процесуального права, як-от: Є. В. Васьковський (Ye. V. Vaskovskiy), А. О. Ференц-Сороцький (A. O. Ferents-Sorotskiy), О. Т. Боннер (O. T. Bonner), О. О. Штефан (O. O. Shtefan), С. І. Чорнооченко (S. I. Chornoochenko), А. А. Першин (A. A. Pershyn), М. Л. Гальперин (M. L. Halperyn), Р. А. Султанов (R. A. Sultanov) тощо; а також кримінального процесуального права: В. М. Трофименко (V. M. Trofymenko), Н. В. Глинська (N. V. Hlynska), Л. М. Лобойко (L. M. Loboiko), Н. В. Давидова (N. V. Davydova) тощо. Разом з тим сутність даного явища, а також доцільність запровадження процесуального формалізму так і не були однозначно встановлені.

Мета і завдання дослідження. У межах даної статті буде зроблена спроба визначити правову природу вимоги процесуального формалізму, її забарвлення, а також співвідношення зі схожими за змістом категоріями цивільної процесуальної форми, надмірного формалізму та правового пуризму.

Виклад основного матеріалу. Свого часу Є. В. Васьковський (Ye. V. Vaskovskiy) визначав формалізм як принцип цивільного судочинства, зміст якого розкривався посиланням на те, що для процесуальних дій законом встановлюються обов'язкові форми, строки та способи виконання, дотримання яких є обов'язковим для всіх учасників процесу [4, с. 99]. У подальшому така позиція висловлювалася й іншими науковцями [5, с. 13; 6, с. 30]. Так, А. О. Ференц-Сороцький (A. O. Ferents-Sorotskiy), розвиваючи вищезазначену думку, вказував, що його суть полягає в тому, що, по-перше, процесуальне право встановлює певні правові формальності – обов'язкові форми, строки та способи здійснення процесуальних дій; по-друге, процесуально-правові формальності повинні дотримуватися в обов'язковому порядку, під страхом визнання нікчемною (такою, що не відбулася) відповідної дії, якщо вона не була втілена в належну, передбачену законом форму [7, с. 32–33]. О. Т. Боннер (O. T. Bonner) виходив з того, що даний принцип є невід'ємною складовою принципу законності в сенсі необхідності дотримання встановлених на той чи інший випадок приписів норм цивільного процесуального права. Він, по суті повторює інші відомі в теорії поняття [8, с. 94]. Д. О. Фурсов (D. O. Fursov) зазначає, що будь-який правовий формалізм, включаючи процесуальний, спрямований на педантичне дотримання нормативно-правових приписів, що відображає одну з чисельних граней судочинства, що не має фундаментального значення, а інколи й створює

перешкоди у відправленні правосуддя. Тому процесуальний формалізм не може претендувати на роль галузевого принципу [9, с. 95–96].

Вбачається, що протягом тривалого часу беззаперечною й майже аксіоматичною була і залишається позиція, що правосуддя як правозастосовна діяльність характеризується специфічною процесуальною формою, яка на відміну від інших процесуальних форм визначає правосудність судових рішень, і, виходячи з дозвільного способу правового регулювання процесуальних відносин, фактична процесуальна діяльність не допускається [10, с. 26–27, 395]. Незважаючи на відсутність єдиної точки зору щодо сутності даного явища та меж його застосування, більшість науковців виходять з того, що цивільна процесуальна форма завжди обов'язково має нормативний та системний характер, передбачає «алгоритм» поведінки кожного суб'єкта при розгляді та вирішенні цивільної справи й становить гарантію дотримання законності, оскільки її недодержання призводить до різного роду негативних наслідків [11, с. 100–104]. Разом з тим, слід погодитися з висловленою в літературі точкою зору, що її не можна отожднювати з формалізмом [12, с. 60], оскільки останній може розглядатися лише як наслідок існування цієї форми, що проявляється в діяльності щодо втілення встановлених правил поведінки у життя. На відміну від цивільної процесуальної форми, яка за своєю природою є статичним явищем, формалізм характеризується динамічністю і виступає кваліфікуючою ознакою поведінки певного суб'єкта. Сам факт закріплення в цивільному процесуальному законодавстві «формальностей» не перетворює автоматично їх у принципи цивільного судочинства, тим більше, що цивільна процесуальна форма, як вже зазначалося, є невід'ємною ознакою правосудної діяльності, її сутнісною характеристикою, за відсутності якої юрисдикційна діяльність взагалі не може визнаватися правосуддям.

У літературі з цивільного процесуального права наводяться різні дефініції принципів цивільного судочинства. Однак, на наш погляд, під ними слід розуміти нормативно закріплені вимоги, що відбивають цінності цивільного процесуального права, відтворюють стандарти справедливого судочинства та визначають порядок його здійснення, які пред'являються до суду й інших учасників судового процесу, що носять загальний, стабільний та імперативний характер, виконуючи регулятивну й інтерпретаційну функції щодо звичайних норм цивільного процесуального права [13, с. 81–87]. При цьому, незважаючи на те, що, на перший погляд, вимога щодо обов'язковості дотримання цивільної процесуальної форми, за допомогою якої, як вже зазначалося вище, робиться спроба розкривати зміст принципу процесуального формалізму, відповідає необхідним сутнісним характеристикам, на наш погляд, її не можна розглядати як основну засаду цивільного судочинства. Адже у науці доведено, що принципами не може бути визнано положення, які повторюють за змістом інші принципи або з них випливають. У свою чергу вимога щодо правильного застосування норм матеріального і процесуального права, здійснення процесуальних прав відповідно до цивільної процесуальної форми, за загальним правилом, вико-

ристовувалася при розкритті змісту принципу законності [10, с. 175], тобто, як зазначав О. Т. Боннер (O. T. Bonner), є невід'ємною його складовою і, відповідно, не може розглядатися як автономний принцип у системі принципів цивільного судочинства.

Частина 2 ст. 129 Конституції у редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII, ч. 3 ст. 2 ЦПК України в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII (надалі – ЦПК) не закріплюють серед основних засад судочинства принцип законності, натомість у п. 1 ч. 3 ЦПК проголошено принцип верховенства права. Однак, на наш погляд, доцільно приєднатися до думки тих науковців, які до змісту останнього включають й вимоги законності [11, с. 312–318]. Як вказує з цього приводу Венеціанська комісія, цей принцип означає, що приписів закону слід неухильно дотримуватись; ця вимога поширюється не лише на фізичних осіб, а й на владні структури, суб'єктів публічного та приватного характеру. Позаяк необхідна вимога законності висувається до діяльності посадових осіб, то вона також вимагає, щоб посадові особи мали повноваження на свої дії та діяли в межах наданих їм повноважень. Законність також передбачає, що жодна особа не може зазнати покарання, якщо вона не порушила раніше ухвалених приписів права, що вже набули чинності, та що за порушення закону має наставати відповідальність [14, с. 177–178].

Практика ЄСПЛ засвідчує, що останній також виходить з того, що дотримання вимог цивільної процесуальної форми є необхідною умовою забезпечення права на справедливий судовий розгляд і, відповідно, включається до змісту принципу верховенства права. Як приклад, у справі *Sokurenko and Strugun v. Ukraine* ЄСПЛ було встановлено порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, оскільки всупереч ст. 111¹⁸ ГПК Верховний Суд України, скасувавши постанову Вищого господарського суду України, не повернув справу на новий розгляд до нижчого суду й не припинив провадження у справі, а залишив в силі постанову апеляційного суду, хоча такі дії не були передбачені ГПК, тобто Верховний Суд України, не надавши жодних аргументів щодо прийняття такої постанови, вийшов за межі своїх повноважень шляхом свідомого порушення ГПК [15]. Натомість у справі *Adikanko and Basov-Grinev v. Russia* повернення одному із заявників позовної заяви у зв'язку з ненаданням потрібних доказів, оскільки останній не погоджувався з ухвалою суду й надавав власне тлумачення норм процесуального права, тобто умисно не дотримувався вимог цивільної процесуальної форми, було визнано правомірним і таким, що не призводить до порушення права на доступ до суду [16, § 46]. У справі *Karakutsya v. Ukraine* виконання Верховним Судом України вимог ст. 325 ЦПК 1963 р. щодо обмежувального строку в один рік з дня ухвалення судового рішення судом апеляційної інстанції для подання касаційної скарги було визнано правомірним і таким, що не призводить до порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ виходячи з того, що заявник не проявив сумлінності

в своїй справі [17], тобто недобросовісно здійснював свої процесуальні права та обов'язки.

Прояви формалізму під час здійснення правосуддя оцінюються неоднозначно. У більшості випадків їх визначають або взагалі як негативне явище [12, с. 60–62], або як таке, що становить загрозу встановленню істини у справі. Так, Є. В. Васьковський (Ye. V. Vaskovskiy) наголошує, що процесуальний формалізм при усій своїй необхідності становить велику небезпеку для розкриття в процесі матеріальної правди, оскільки недотримання сторонами встановленої законом форми або строків для здійснення якої-небудь дії тягне за собою її нікчемність, і, як наслідок, справа може бути вирішена неправильно і сторона понесе невинуватну шкоду [4, с. 99]. І. А. Бірюков (I. A. Biriukov), підкреслюючи, що процесуальний формалізм повинен бути основою правосуддя, все ж таки поділяє думку, що він може містити небезпеку для встановлення в судовому процесі матеріальної правди, оскільки судові рішення, які не відповідають вимогам справедливості, набувають вигляду законності. Крім того якби правосуддя здійснювалось тільки на підставі закону і не було залежним від судді, то це б було «механічним правосуддям» [18, с. 96, 98]. Е. М. Мурад'ян (E. M. Muradian) взагалі наголошує, що формалізм становить загрозу доступності правосуддя [19, с. 387]. У той же час можна зустріти й дещо протилежні підходи [6, с. 30]. Як приклад, на думку Жан-Луї Бержеля, за умови правильного дозування він виступає гарантією якісного правосуддя і захисту проти свавілля суддів. Формальності повинні бути збережені у межах, які забезпечують гарантії сторін у процесі [20, с. 565]. В. М. Трофименко (V. M. Trofymenko) зазначає, що формалізація процесу, з одного боку, надає можливість його суб'єктам мати чітке уявлення щодо передбаченої законом процедури, можливих рішень, а з іншого – звужує простір для дискреції, вільного розсуду та суб'єктивізму при застосуванні норм права, чим забезпечує прозорість правозастосовної діяльності, дію принципу правової визначеності як одного з найважливіших елементів верховенства права [12, с. 64–65]. Р. А. Султанов (R. A. Sultanov) констатує, що європейські стандарти розглядають процесуальні формальності як гарантії справедливого правосуддя, які захищають від судового свавілля, а необхідність здійснення діяльності лише у встановленій законом процесуальній формі випливає з тлумачення ЄСПЛ ст. 6 ЄКПЛ [21, с. 76].

Вбачається, що різне й у більшості випадків кардинально протилежне ставлення до проявів процесуального формалізму можна пояснити тим, що вітчизняні науковці, визначаючи сутність останнього, або ототожнюють його з процесуальною формою, або відштовхуються від загального уявлення про «формалізм» як явище, під яким у тлумачних словниках української мови зазвичай розуміється «дотримання зовнішньої форми в чому-небудь на шкоду суті справи; формальне ставлення до чого-небудь» [22, с. 1544], що вже від початку має негативне забарвлення. Разом з тим у зарубіжній літературі можна спостерігати використання даної категорії в різних значеннях, як-то: описової категорії, категорії критики, категорії соціології права тощо [23]. Як приклад, процесуаль-

ний формалізм визначається як правила гри, що мають неухильно дотримуватися для гарантій справедливого результату. При цьому він не має розглядатися як самоціль, оскільки процес не повинен перешкоджати здійсненню прав і *res iudicata* повинна уступати головній меті, якою є досягнення справедливості [24, с. 11]. Зустрічаються випадки характеристики процесуального формалізму як інструменту обмеження судової дискреції. Так, рішення суду має ґрунтуватися виключно на існуючих правилах, тобто воно не може визначатися нічим іншим крім них, включаючи цінності та переконання самого судді, що має забезпечувати передбачуваність та послідовність правозастосування, тобто демократичну легітимність. Разом з тим, підкреслюється, що виконання стримуючої функції формалізму можливо лише за умови існування системи чітко визначених правових норм, за допомогою яких можна вирішувати всі правові питання в конкретному випадку. У разі їх неоднозначності та невизначеності інтерпретація відповідних норм відбувається виходячи з вимог, сформульованих сторонами при зверненні до суду, «початкового наміру» законодавця про запровадження тієї чи іншої норми та цілей, які вони ставлять. При цьому суддя завжди повинен діяти неупереджено (*impartiality*), чуйно (*responsiveness*), тобто ухвалювати мотивовані судові рішення, та лояльно (*faithfulness*), що передбачає максимальне наближення судового рішення до закону, навіть якщо останній не дає відповіді на поставлене питання [25].

ЄСПЛ у своїх рішеннях наголошує на цінності та важливості дотримання формалізованих норм цивільного процесу, за допомогою яких сторонам забезпечується вирішення спору цивільного характеру, оскільки завдяки цьому може обмежуватися обсяг дискреції, дотримуватися рівність сторін, запобігати свавілля, створювати умови для ефективного вирішення спору та розгляду справи судом упродовж розумного строку, а також зберігатися юридична визначеність та повага до суду [26]. Натомість «надмірний формалізм» може суперечити вимозі забезпечення практичного та ефективного права на доступ до суду згідно з п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Це зазвичай відбувається у разі особливо вузького тлумачення процесуальної норми, що перешкоджає розгляду позову заявника по суті, із супутнім ризиком порушення його чи її права на ефективний судовий захист [27]. При проведенні оцінювання ЄСПЛ наголошує на питаннях «юридичної визначеності» та «належного здійснення правосуддя» як на двох основних елементах для проведення розмежування між надмірним формалізмом та прийнятним застосуванням процесуальних формальностей. Зокрема, ЄСПЛ виходить з того, що порушенням права на доступ до суду є випадки, коли норми не мають мету юридичної визначеності та належного здійснення правосуддя й утворюють свого роду перепону, яка перешкоджає вирішенню справи учасників судового процесу по суті компетентним судом [28]. Як приклад, прояви «надмірного формалізму» були встановлені тоді, коли апеляційний суд не взяв до уваги клопотання про поновлення пропущеного строку для пред'явлення апеляційної скарги, що міститься в супровідному листі, в якому наявні всі елементи, за допомогою яких можна було б кваліфікувати його як клопотання

про поновлення пропущеного строку за винятком відповідної назви [29]; заявник не мав можливості звернутися до суду, оскільки не міг вказати в позовній заяві своє постійне місце проживання через його відсутність, а зазначив лише адресу для направлення кореспонденції, однак суди наполягають на виконанні цієї вимоги, завідомо знаючи, що заявнику її виконати неможливо [30]; суд необґрунтовано відхилив клопотання заявника про забезпечення доказів і при цьому повернув позовну заяву, посилаючись на те, що до неї не додані докази, що обґрунтовують заявлені вимоги, які він просив витребувати [16, § 52–54]; апеляційний суд відхилив апеляційну скаргу заявника, який знаходився в місцях позбавлення волі, через направлення копій апеляційної скарги в рукописному вигляді, які дещо відрізнялися за змістом від первісної скарги, не беручи до уваги, що останній проявив сумлінність у виконанні вимог суду та зробив все, що від нього залежало [31].

Слід також наголосити на тому, що в своїх рішеннях ЄСПЛ, крім поняття «надмірний формалізм», використовує й категорію «правовий пуризм». Так, прояви даного явища були встановлені у справі *Sutyazhnik v. Russia*, коли рішення арбітражного суду, яке набрало законної сили, було скасовано в порядку нагляду з припиненням провадження у справі суто з підстави того, що спір носив некомерційний характер й не підлягав розгляду арбітражними судами, хоча у подальшому вимоги заявника були задоволені судом загальної юрисдикції. Ухвалюючи рішення, ЄСПЛ виходив з того, що хоча як принцип правила юрисдикції повинні дотримуватися, однак, враховуючи обставини даної справи, була відсутня соціальна потреба, яка б виправдовувала відступлення від принципу правової визначеності [32]. У справі *Shchurov v. Russia* підставою для скасування остаточного рішення суду в порядку нагляду було те, що вирішення питання про наявність захворювання, отриманого в результаті професійної діяльності, відноситься до виключної «прерогативи» органів охорони здоров'я, а не судів. ЄСПЛ, враховуючи положення національного законодавства щодо можливості оскарження рішень та постанов державних органів до суду, констатував, що наведене не може вважатися істотною помилкою в розумінні прецедентної практики Суду, тим більше, що вона могла бути усунута у звичайному порядку, тобто шляхом касаційного оскарження, що не було взято до уваги органом охорони здоров'я, який вирішив по закінченню року оскаржити судові рішення в порядку нагляду [33]. У справі *Bezrukovy v. Russia* правовий пуризм проявився в поновленні пропущеного строку для подання касаційної скарги одного зі співвідповідачів, який напередодні вже приєднувався до касаційної скарги, був присутній під час розгляду, але не висловив своїх зауважень щодо припинення провадження у справі. ЄСПЛ встановив, що, по-перше, причини, процесуального характеру, зазначені національним судом, не є фундаментальними. По-друге, скасування у подальшому рішення жодним чином не змінило обов'язок держави щодо виконання рішення суду, враховуючи статус ліквідованого співвідповідача як державної корпорації [34]. У справі *Esertas v. Lithuania* він виявився в тому, що при розгляді справи заявника національні суди не

взяли до уваги обставини, встановлені рішенням, яке набрало законної сили, між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, однак яке стосувалося іншого проміжку часу. Як зазначив ЄСПЛ, така ситуація схожа з подальшим скасуванням остаточного рішення суду, тому тягне за собою порушення принципу правової визначеності [35]. У рішеннях у справах *Comptcar, S.R.O. v. Slovakia* [36], *PSMA, Spol. S.R.O. v. Slovakia* [37], *Draft-Ova A.S. v. Slovakia* [38] поняття правовий пуризм протиставляється «фундаментальним недолікам та невдачам судочинства» та «помилкам фундаментального значення для судової системи».

Ураховуючи позицію ЄСПЛ, на наш погляд, можна сформулювати наступні висновки. По-перше, під процесуальним формалізмом слід розуміти вимогу неухильного виконання норм цивільного процесуального права під час розгляду та вирішення справи, яка поширюється не лише на суд, а й на всіх інших учасників судового процесу. При цьому він є необхідною умовою належного відправлення правосуддя, оскільки завдяки йому використання судами дискреційних повноважень чітко обумовлено з вказівкою випадків та відповідного обсягу, чим запобігаються випадки свавілля, забезпечується передбачуваність застосування закону й, відповідно, дотримуються гарантії права на справедливий судовий розгляд.

По-друге, слід проводити розмежування таких понять, як процесуальний формалізм, надмірний формалізм та правовий пуризм. Надмірний формалізм на відміну від процесуального формалізму передбачає механічне дотримання норм процесуального права безвідносно до врахування доцільності цього, виходячи з конкретних обставин справи. Іншими словами, дотримання норм процесуального права здійснюється не задля належного відправлення правосуддя, а перетворюється у самоціль процесуальної діяльності суду. При цьому останній не враховує «здійсненність» та доцільність вимог, що висувуються до процесуальних дій учасників судового процесу, об'єктивної можливості їх виконання при сумнівному ставленні осіб до своїх процесуальних прав та обов'язків, а також впливу наслідків їх невиконання на здатність здійснювати розгляд і вирішення цивільної справи. За загальним правилом, надмірний формалізм зовні проявляється у «законній» діяльності суду, однак остання має наслідком створення бар'єрів, що перешкоджають або унеможливають реалізацію права на справедливий судовий розгляд. У свою чергу правовий пуризм є крайнім проявом надмірного формалізму, тобто становить надто бюрократичне дотримання норм процесуального права, й завжди призводить до порушення принципу правової визначеності, оскільки пов'язаний або зі скасуванням правильного по суті й такого, що набрало законної сили судового рішення, без наявної соціальної потреби в цьому чи потреби в усуненні фундаментальних помилок правозастосування, або ставить під сумнів обставини, встановлені остаточним судовим рішенням, що може бути прирівняне до його скасування.

По-третє, з метою недопущення надмірного формалізму або правового пуризму суд у разі виникнення потреби відступу від положень чинного

процесуального законодавства зобов'язаний в обов'язковому порядку мотивувати доцільність цього, посилаючись на необхідність дотримання принципу пропорційності з метою збереження балансу між приватними та публічними інтересами.

Висновки. Отже, під процесуальним формалізмом слід розуміти вимогу неухильного виконання норм цивільного процесуального права під час розгляду та вирішення справи, яка поширюється не лише на суд, але й на всіх інших учасників судового процесу, є складовою принципу верховенства права й не становить самостійний принцип у системі принципів цивільного судочинства. Його не слід ототожнювати з цивільною процесуальною формою, оскільки він є лише як наслідок її існування, що проявляється в діяльності по втіленню встановлених правил поведінки у життя. На відміну від цивільної процесуальної форми, яка за своєю природою є статичним явищем, процесуальний формалізм характеризується динамічністю та виступає кваліфікуючою ознакою поведінки певного суб'єкта. Процесуальний формалізм є необхідною умовою належного відправлення правосуддя, адже завдяки йому використання судами дискреційних повноважень чітко обумовлено з вказівкою випадків та відповідного обсягу, чим запобігає свавілля, забезпечується передбачуваність застосування закону й, відповідно, дотримуються гарантії права на справедливий судовий розгляд. Його не слід ототожнювати з надмірним формалізмом і правовим пуризмом, які за своєю сутністю є негативними явищами і призводять до порушення права на справедливий судовий розгляд.

Список літератури:

1. Постанова Верховного суду від 08.05.2018 р., судова справа № 672/455/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73901640> (дата звернення 10.11.2018).
2. Постанова Верховного Суду від 23.05.2018 р., судова справа № 309/133/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74376052> (дата звернення 10.11.2018).
3. Постанова Верховного Суду від 13.06.2018 р., судова справа № 910/10616/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74767230> (дата звернення 10.11.2018).
4. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. В. А. Торсинова. Москва : Зерцало, 2003. 464 с.
5. Штефан О. О. Цивільне процесуальне право у схемах : навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 208 с.
6. Чернооченко С. І. Цивільний процес : навч. посібник для вузів / 3-е вид., переробл. та доп. Київ : Центр учбової літ-ри, 2014. 417 с.
7. Ференц-Сороцкий А. А. Процессуальный формализм или процессуальная экономия? *Правоведение*. 1991. № 4. С. 31–35.
8. Гражданское процессуальное право России : учебник для вузов / под ред. М. С. Шакарян. Москва : Юрист, 2002. 634 с.
9. Фурсов Д. А., Харламова И. В. Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам. Том второй : Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. Москва : Статут, 2009. 599 с.
10. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
11. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.

12. Трофименко В. М. Теоретичні та правові основи диференціації процесуальної форми у кримінальному судочинстві : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2016. 304 с.
13. Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 77–89. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.142.141022>.
14. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеціанською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
15. *Sokurenko and Strygun v. Ukraine*, no. 29458/04, 29465/04, § 26-27, 20 July 2006.
16. *Adikanko and Basov-Grinev v. Russia*, no. 2872/09, 20454/12, 13 March 2018.
17. *Karakutsya v. Ukraine*, no. 18986/06, § 59-61, 16 February 2017.
18. Бірюков І. А. Справедливість та її місце в цивільному судочинстві. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 93–98.
19. Мурадян Э. М. Судебное право. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр пресс», 2007. 584 с.
20. Бержель Жан-Луи. Общая теория права. Москва : NOTABENE, 2000. 576 с.
21. Султанов А. Р. Формализм гражданского процесса и стандарты справедливого правосудия. *Вестник гражданского процесса*. 2012. № 3. С. 73–93.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
23. Legal Formalism. *Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* / Editors-in-Chief Neil J. Smelser, Paul B. Baltes. Vol. 13. Amsterdam – Paris – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: ELSEVIER, 2001. P. 8634–8638.
24. Uzelach A. Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary World. *Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary Judicial Systems* / Alan Uzelach (ed.). Springer, 2014. P. 3–29.
25. Peters C. J. Legal Formalism, Procedural Principles, and Judicial Constraint in American Adjudication. URL: https://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloadaddocument/9783319191799-c2.pdf?SGWID=0-0-45-1514076-p177389808 (дата звернення 10.11.2018).
26. *Zubac v. Croatia*, no. 40160/12, § 96, 5 April 2018.
27. *Běleň and Others v. The Czech Republic*, no. 47273/99, § 50-51, 69, ECHR 2002-IX.
28. *Kart v. Turkey* [GC], no. 8917/05, § 79, ECHR 2009.
29. *Frida, LLC v. Ukraine*, no 24003/07, § 38, 08 December 2016.
30. *Sergey Smirnov v. Russia*, no 14085/04, § 29-32, 22 December 2009.
31. *Parol v. Poland*, no. 65379/13, § 45-48, 11 October 2018.
32. *Sutyazhnik v. Russia*, no. 8269/02, § 36-38, 23 July 2009.
33. *Shchurov v. Russia*, no. 40713/04, § 22-25, 29 March 2011.
34. *Bezrukovy v. Russia*, no. 34616/02, § 37-41, 10 May 2012.
35. *Esertas v. Lithuania*, no. 50208/06, § 25-28, 31 May 2012.
36. *Compcar, S.R.O. v. Slovakia*, no. 25132/13, § 64, 9 June 2015.
37. *PSMA, Spol. S.R.O. v. Slovakia*, no. 42533/11, § 70, 9 June 2015.
38. *Draft-Ova A.S. v. Slovakia*, no. 72493/10, § 78, 9 June 2015.

References:

1. Postanova Verkhovnoho sudu vid 08.05.2018 r., sudova sprava № 672/455/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73901640>.
2. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 23.05.2018 r., sudova sprava № 309/133/14-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74376052>.
3. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 13.06.2018 r., sudova sprava № 910/10616/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74767230>.
4. Vas'kovskij, E.V. (2003). Uchebnik grazhdanskogo processa / V. A. Torsinov (Ed.). Moscow: Izd-vo «Zercalo» [in Russian].

5. Shtefan, O.O. (2004). Tsyvilne protsesualne pravo u skhemakh. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
6. Chornoochenko, S.I. (2014). Tsyvilnyi protses. Kyiv: Tsentр uchbovoi lit-ry [in Ukrainian].
7. Ferenc-Sorockij, A.A. (1991). Processual'nyj formalizm ili processual'naja jekonomija? *Pravo-vedenie – Jurisprudence*, 4, 31–35 [in Russian].
8. Shakarjan, M.S. (Ed.) (2002). Grazhdanskoe processual'noe pravo Rossii. Moscow: Jurist [in Russian].
9. Fursov, D.A., Harlamova, I.V. (2009). Teoriya pravosudija v kratkom trehtomnom izlozhenii po grazhdanskim delam. Vol. 2: Grazhdanskoe sudoproizvodstvo kak forma otpravlenija pravosudija. Moscow: Statut [in Russian].
10. Komarov, V.V., Bihun, V.A., Barankova, V.V. et al. (2011). Kurs tsyvilnoho protsesu. V.V. Komarov (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Tkachuk, O.S. (2016). Problemy realizatsii sudovoi vlady u tsyvilnomu sudochynstvi. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
12. Trofymenko, V.M. (2016). Teoretychni ta pravovi osnovy dyferentsiatsii protsesualnoi formy u kryminalnomu sudochynstvi. Kharkiv: TOV «Oberih» [in Ukrainian].
13. Sakara, N.Yu. (2018). Osnovni zasady tsyvilnoho sudochynstva ta rozumnist strokiv rozghliadu spravy sudom. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 142, 77–89. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.142.141022> [in Ukrainian].
14. Verkhovenstvo prava (dopovid, skhvalena Venetsianskoiu komisiieiu na 86-mu plenarnomu zasidanni 25–26 bereznia 2011 roku) (2011). *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 10, 168–184 [in Ukrainian].
15. *Sokurenko and Strygun v. Ukraine*, no. 29458/04, 29465/04, § 26–27, 20 July 2006.
16. *Adikanko and Basov-Grinev v. Russia*, no. 2872/09, 20454/12, 13 March 2018.
17. *Karakutsya v. Ukraine*, no. 18986/06, § 59–61, 16 February 2017.
18. Biriukov, I.A. (2010). Spravedlyvist ta yii mistse v tsyvilnomu sudochynstvi. *Biuletен ministerstva yustytysii Ukrainy – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 10, 93–98 [in Ukrainian].
19. Murad'jan, Je.M. (2007). Sudebnoe pravo. St. Petersburg: Izd-vo R. Aslanova «Juridicheskij centr press» [in Russian].
20. Berzhel', Zhan-Lui (2000). Obshhaja teoriya prava. Moscow: NOTABENE [in Russian].
21. Sultanov, A.R. (2012). Formalizm grazhdanskogo processa i standarty spravedlivogo pravosudija. *Vestnik grazhdanskogo processa – Herald of civil procedure*, 3, 73–93 [in Russian].
22. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. (2005). V.T. Busel (Ed.). Kyiv: Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
23. Legal Formalism (2001). *Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Neil J. Smelser, Paul B. Baltes (Ed.). Amsterdam – Paris – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: ELSEVIER, Vol. 13, 8634–8638.
24. Uzelach, A. (2014). Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary World. *Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary Judicial Systems*. Alan Uzelach (Ed.). Springer, 3–29.
25. Peters, C. J. Legal Formalism, Procedural Principles, and Judicial Constraint in American Adjudication. URL: https://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloaddocument/9783319191799-c2.pdf?SGWID=0-0-45-1514076-p177389808.
26. *Zubac v. Croatia*, no. 40160/12, § 96, 5 April 2018.
27. *Běleň and Others v. The Czech Republic*, no. 47273/99, § 50–51, 69, ECHR 2002-IX.
28. *Kart v. Turkey* [GC], no. 8917/05, § 79, ECHR 2009.
29. *Frida, LLC v. Ukraine*, no 24003/07, § 38, 08 December 2016.
30. *Sergey Smirnov v. Russia*, no 14085/04, § 29–32, 22 December 2009.
31. *Parol v. Poland*, no. 65379/13, § 45–48, 11 October 2018.
32. *Sutyazhnik v. Russia*, no. 8269/02, § 36–38, 23 July 2009.
33. *Shchurov v. Russia*, no. 40713/04, § 22–25, 29 March 2011.
34. *Bezrukovy v. Russia*, no. 34616/02, § 37–41, 10 May 2012.

35. *Esertas v. Lithuania*, no. 50208/06, § 25–28, 31 May 2012.
36. *Compcar, S.R.O. v. Slovakia*, no. 25132/13, § 64, 9 June 2015.
37. *PSMA, Spol. S.R.O. v. Slovakia*, no. 42533/11, § 70, 9 June 2015.
38. *Draft-Ova A.S. v. Slovakia*, no. 72493/10, § 78, 9 June 2015.

Sakara N. Y., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Civil Procedure Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkov, Ukraine.

e-mail : Sakaranatasha@gmail.com ; ORCID 0000-0001-8501-3756

Phenomenon of formalism in civil procedure

The article analyzes the existing in the scientific literature point of view on the essence of the procedural formalism and justifies that it should not be identified with the civil procedural form. It acts as a consequence of its existence and is always manifested in the activity of translating the established rules of behavior into practice. In contrast to the civil procedural form, which by its nature is a static phenomenon, procedural formalism is characterized by dynamism and acts as a qualifying sign of the behavior of a particular subject. At the same time, the fact of the obligatory observance of civil procedural form does not turn it into an independent principle of civil proceedings, since this requirement is a necessary condition for ensuring the right to a fair trial and, accordingly, is included in the content of the rule of law principle.

The author, taking into account the position of the ECHR, concludes that procedural formalism should be understood as the requirement of strict compliance with civil procedural law during consideration and resolution of cases, which applies not only to the court, but to all other participants of the trial. It is a prerequisite for the proper administration of justice, because it allows the courts to use discretionary powers clearly stipulated with cases and an appropriate amount, which prevents arbitrariness, ensures predictability of the law and, accordingly, guarantees the right to a fair trial. At the same time, it should not be confused with excessive formalism and legal purism, which in their essence are negative phenomena and lead to a violation of the right to a fair trial. Excessive formalism, unlike procedural formalism, provides for mechanical compliance with the rules of procedural law, regardless of the appropriateness of this. At the same time, legal purism is an extreme manifestation of excessive formalism and always leads to a violation of the principle of legal certainty, since it is associated with abolition of the correct and final courts decision, without of a social need or the need to eliminate the fundamental error, or questioned the circumstances established by the final courts decision, which can be equated to its repeal.

Keywords: procedural formalism; civil procedural form; the right to a fair trial; excessive formalism; legal purism.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.